

**ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐՆ ԱՆԴՐԿՈՎԱԿԱՍԻ
ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՄԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ
(1918Թ. ՓԵՏՐՎԱՐ-ՄԱՅԻՍ)**

ՀԱՅԿ ՄԱՀՏԵՍՅԱՆ

Թուրքիայի անուղղակի միջամտությամբ ընթացող Անդրկովկասի ժողովրդավարական Դաշնային Հանրապետության սահմանադրության մշակման հանձնաժողովի աշխատանքներում սահմանաբաժանումների խնդիրն ստանում է առաջնահերթ նշանակություն: Անդրկովկասի Հանրապետության պետական կառուցվածքի և ձևի որոշման հարցում վրաց – թաթարական ներկայացուցիչները, հակառակ մինչ այդ իրենց իսկ կողմից հնչեցված ձևակերպումներին, հանդես են գալիս որպես համադաշնության կողմնակիցներ՝ միաժամանակ տեսնելով հայկական գավառներն իրենց ազգային տարածքներում: Միայն մայիսյան հերոսամարտերը ստիպեցին ինչպես Թուրքիային, այնպես էլ վրաց-թաթարական ուժերին հրաժարվել իրենց մտադրություններից:

Քանայի քառեր – Անդրկովկասի Հանրապետություն, Անդրկովկասյան Սեյմ, սահմանադրություն, հանձնաժողով, դաշնություն, համադաշնություն, սահմանաբաժանում:

Անդրկովկասյան Սեյմի երրորդ նիստին մենչևիկ Ն. Ժորդանիան հայտնում է, որ իրենց և Անդրկովկասյան կառավարության առջև դրված կարևորագույն խնդիրները երեքն են՝ խաղաղության, ազդարարյին և ամենակարևորը՝ ազգային¹: Մուսավաթական կուսակցության անունից Հասան բեկ Աղաևը հայտարարում է, որ ազգային հարցը պետք է լուծվի իրենց դարավոր հարևանների հետ համերաշխությամբ և համաձայնությամբ, առանց նրանց իրավունքների ոտնահարման՝ միաժամանակ պահանջելով, որ ամբողջ Անդրկովկասում անհապաղ մտցվեն զեմստվոներ, առանց բացառությունների, իսկ երկրի պետական կառուցվածքը դաշնությանն այլընտրանք չպետք է ունենա²: Ութերորդ նիստին դաշնակցական Հ. Քաջազնունին իշխանության կազմավորման նախապայման համարում էր Անդրկովկասի ժողովրդավարական Դաշնային Հանրապետության (ԱԺԴՀ) սահմանադրության կազմումն ու ընդունումը, որը կսահմաներ ինչպես կենտրոնական կամ համերկրային իշխանության լիազորության սահմանները, այնպես էլ կտար վարչատարածքային բաժանման հարցի լուծումը, իսկ Սեյմի թաթար ներկայացուցիչ Մամեդ Էմին

¹ Закавказский Сейм. Стенографический отчет. Тифлис, 1918. Зас. 3-ое, стр. 5-6.

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 11-13:

Ռասուլ Ջադեն ավելացնում է, որ երկրային կենտրոնական իշխանության հիմքում պետք է լինի դաշնությունը՝ որպես պետական կառուցվածքի ձև³:

Անդրկովկասյան Սեյմը 1918թ. ապրիլի 9-ի 22-րդ նիստում⁴ թուրք-գերմանական և վրաց-թաթարական ուժերի ազդեցությամբ հռչակում է ԱԺԴՀ անկախությունը, որն առաջինը ճանաչում է Թուրքիան 1918թ. ապրիլի /14/ 27-ին⁵: Այդ նիստը դառնում է բեկումնային. բոլշևիկյան հեղաշրջումից ի վեր՝ դառնալով Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու և երկրամասն անկախացնելու գլխավոր ջրբաժանը⁶:

Ապրիլի 13-ին Անդրկովկասյան Սեյմի 25-րդ նիստին կառավարության ղեկավար մենչևիկ Ակակի Չխենկելին իր ելույթում նշում է, որ կառավարության համար առաջնահերթ նշանակություն ունեն սահմանադրության մշակումն ու ընդունումը, որով կհստակեցվեր ինչպես Անդրկովկասի պետական կարգը, այնպես էլ արմատապես կլուծվեր վարչատարածքային բաժանումների հարցը, որը թույլ կտար ապահովել անդրկովկասյան ազգությունների համերաշխ գոյակցությունը: Դրա համար անհրաժեշտ է համարում կազմել հանձնաժողով և շատ կարճ ժամանակահատվածում անցնել սահմանադրության նախագծի մշակման աշխատանքներին⁷: Ապրիլի 14-ի կառավարության նիստում որոշվում է կառավարության ղեկավար, արտաքին գործերի նախարար Ա. Չխենկելու գլխավորությամբ ձևավորել հանձնաժողով՝ ԱԺԴՀ սահմանադրության մշակման համար: Հանձնաժողովի կազմում պետք է ընդգրկվեին 5-ական ներկայացուցիչներ Անդրկովկասի ազգային խորհուրդներից: Որպես մասնագետներ՝ կառավարության կողմից հրավիրվում են իրավաբաններ Յուրի Ղամբարովը, Ջուրաբ Ավալովը, Գրիգոր Ռցխիլաձեն, Սերգո Ջափարիձեն, Միքայել Գրուզենբերգը, Անդրկովկասյան Սեյմի անդամ Մ. Է. Ռասուլ-Ջադեն⁸, իսկ սահմանաբաժանման նախագծի քննարկման համար ներկայացուցիչներ են նշանակվում Ներքին գործերի նախարար Նոյ Ռամիշվիլին, Արդյունաբերության նախարար Ավետիք Սահակյանը և Ժողովրդական լուսա-

³ Ст'у Закавказский Сейм, Зас. 8-ое, стр. 26-29:

⁴ Закавказский Сейм, Зас. 22-ое, стр. 1-71.

⁵ Ավետիսյան Հրանտ, Հայկական հարցը 1918թ., էջ 155:

⁶ Մելիքյան Վ., Անդրկովկասյան Սեյմի քաղաքական կողմնորոշման փոփոխման հիմնահարցը և երկրամասի անկախության հռչակումը, «Հայագիտության հարցեր», 3(14), ԵՊՀ, 2018թ., էջ 107:

⁷ Ст'у Закавказский Сейм, Зас. 25-ое, стр. 2-3:

⁸ Борьба, Тифлис, N 59, 1 мая, 1918.

վորության նախարար Նասիբ Բեկ-Ոսուրբեկովը⁹:

Հայոց Ազգային խորհրդի մայիսի 3-ի ՂԳ(93-րդ) նիստին որոշվում է հանձնաժողովի կազմում ընդգրկել Դաշնակցություն կուսակցությունից Սիրական Տիգրանյանին, Ավետիք Շահխաթունյանին, Գևորգ Խատիսյանին, Հայ ժողովրդական կուսակցությունից՝ Միքայել Պապաջանյանին, սոցիալիստ-հեղափոխականներից՝ Արշամ Խոնդկարյանին, սոցիալ-դեմոկրատներից՝ Սիմոն Փիրումյանին: Նրանցից Գ. Խատիսյանն ու Ավ. Շահխաթունյանը՝ որպես մասնագետներ, պետք է մասնակցեն նաև սահմանաբաժանման հարցերի քննարկմանը¹⁰:

Անդրկովկասի սահմանադրության մշակման կառավարական հանձնաժողովի առաջին նիստն Ա. Չխենկելու նախագահությամբ բացվում է մայիսի 4-ին, որն ուներ կազմակերպչական բնույթ: Հանձնաժողովը կազմված էր 24 անդամներից, որոնցից 15-ը ներկայացված էին ազգային խորհուրդներից, իսկ 9-ը՝ նշանակված կառավարության կողմից¹¹: Վրաց Ազգային խորհրդից նիստին մասնակցում էին մենշևիկ Ռաժդեն Արսենիձեն, ազգային-դեմոկրատ Գեորգի Գվազալան, սոցիալ-հեղափոխական Վլադիմիր Գոբեչիան, սոցիալ-ֆեդերալիստ Շավա Մեսխիշվիլին, «Ալիօնի» խմբակցությունից Պավել Սաքվառելիձեն: Թաթարներից նիստին մասնակցում էին Մուսավաթ կուսակցությունից Մամեդ Հաջինսկին, Մամեդ Ջաֆարովը, Խալիլ բեկ Խասամմեդովը, Ֆաթալի Խան Խոյսկին, մուսուլմանական սոցիալիստական բլոկից՝ Նասրեդին Սաֆիբյուրդսկին¹²: Հանձնաժողովի նախագահ ընտրվում է Ա. Չխենկելին, օգնականներ՝ Արդարադատության նախարար Ֆ. Խան Խոյսկին, Սեյմի անդամ Սիր. Տիգրանյանը, քարտուղար՝ սոցիալ-ֆեդերալիստ Գրիգոր Ռցխիլաձեն¹³: Ա. Չխենկելին իր ելույթում ասում է, որ Անդրկովկասյան կառավարությունն իր վրա պարտավորություն է վերցրել՝ կազմելու օրինագծեր Անդրկովկասյան Հանրապետության սահմանադրության և Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանման վերաբերյալ, ինչի համար էլ կազմվել է հանձնաժողովը, միաժամանակ նշելով հարցի բարդությունը և հանձնաժողովի առջև

⁹ «Մշակ», Թիֆլիս, N 82, մայիսի 1, 1918թ.:

¹⁰ Հայաստանի Ազգային Արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 190:

¹¹ Центральный Государственный Исторический Архив Грузии (ЦГИА Грузии). Ф. 1836, оп. 1, д. 5, л. 113.

¹² Борьба, Тифлис, N 62, 9 мая, 1918.

¹³ «Հորիզոն», Թիֆլիս, N 85, մայիսի 10, 1918թ.:

դրված պատասխանատվությունը¹⁴:

Հանձնաժողովի հաջորդ նիստին՝ մայիսի 5-ին¹⁵, քննարկումների հիմնական թեման Անդրկովկասի Հանրապետության պետական կառուցվածքի ձևի խնդիրն էր: Թաթարներն ու վրացիները, պահանջելով համադաշնություն, ավելացնում էին, որ դրա պատճառն անդրկովկասյան ազգությունների միջև պատմականորեն ձևավորված անվստահությունն ու կասկածամտությունն է մեկը մյուսի նկատմամբ, ինչի պատճառով միասնական պետություն կազմելն Անդրկովկասում անհնար է¹⁶: Նույն թաթարները մի քանի ամիս առաջ Կովկասի ապագա պետական կազմի հարցում հայտարարում էին, որ իրենք ֆեդերալիստներ են, և պահանջում էր ֆեդերացիա¹⁷: Նրանց դիրքորոշման փոփոխությունը պայմանավորված էր ինչպես երկդիմի, հայաստաց, թիկունքային քաղաքականությամբ, այնպես էլ Թուրքիայի միջամտությամբ: Վերջինս միջամտում էր Անդրկովկասի Հանրապետության ներքին գործերին, մասնավորապես սահմանադրության մշակման աշխատանքներին՝ որպես պետական կառուցվածք պահանջելով համադաշնություն¹⁸: Պատահական չէ, որ մայիսին Բաթումում ընթացող հաշտության բանակցություններում Թուրքիայի կողմից անդրկովկասյան պատվիրակության քննարկմանը ներկայացված հաշտության փաստաթղթերի նախագծերում Անդրկովկասը ներկայացված էր որպես համադաշնություն¹⁹:

Դաշնության կողմնակիցներն էին հայերն ու մենչևիկները: Ընդհանուր հայտարարի չգալով՝ որոշվում է ձևավորել ենթահանձնաժողով, որի առաջին նիստը բացվում է մայիսի 7-ին և ուներ կազմակերպչական բնույթ²⁰: Ենթահանձնաժողովի կազմում ընդգրկվում են Սիր. Տիգրանյանը, Ֆ. Խան Խոյսկին, Գ. Ռեյսիլաձեն, Ռ. Արսենիձեն, Խ. Խասամետովը, Մ. Գրուզենբերգը, Ս. Ջափարիձեն և Ավ. Շահխաթունյանը: Ենթահանձնաժողովի մայիսի 11-ի նիստին կարևորելով սահմանաբաժանման հարցը՝ որպես քաղաքական խնդիրների լուծման կարևորագույն պայման, համադաշնության կողմնակիցների ելույթների հիմնական միտքն այն էր, որ երկրամասում տիրող անվստա-

¹⁴ ЦГИА Грузии, ф. 1818, оп. 1, д. 328, л. 1.

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 2-3:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 48:

¹⁸ Знамя труда, Тифлис, N 88, 16 мая, 1918.

¹⁹ ЦГИА Грузии, ф. 1864, оп. 2, д. 233, л. 37-39.

²⁰ ЦГИА Грузии, ф. 1818, оп. 1, д. 328, л. 5:

հույության մթնոլորտի, ժողովուրդների միջև ագրեսիվ տրամադրությունների, թշնամությունների և կասկածանքների պատճառը պատմականորեն ձևավորված էթնիկ, կրոնական, մշակութային տարբերություններն են, հետևաբար՝ յուրաքանչյուր ազգություն պետք է իրավունք ունենա կազմակերպելու իր ազգային կյանքը, ինչն անհնար կլիներ առանց սահմանաբաժանման²¹։ Այնուհետև թաթար պատվիրակների կողմից ներկայացվում է 44 թեզիսներից բաղկացած սահմանադրության նախագիծ՝ «Սահմանադրության հիմնական թեզիսների ակտ» անվամբ, որով Անդրկովկասը ներկայացված էր որպես համադաշնություն, իսկ 41-րդ թեզով Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև սահմանները պետք է որոշվեին Անդրկովկասյան Սեյմի վարչատարածքային բաժանման ակտով²²։ Տեսնելով արդեն պատրաստի նախագիծը՝ հայերն անակնկալի են գալիս, և նրանց առաջարկով որոշվում է ժամանակ տրամադրել անդամներին՝ նախագծին ծանոթանալու համար։

Հանձնաժողովի նիստերի աշխատանքներին զուգահեռ ազգային խորհուրդներում ևս տեղի են ունենում քննարկումներ վերոհիշյալ հարցերի վերաբերյալ։

Վրաց Ազգային խորհրդի մայիսի 9-ի և 12-ի նիստերին վրաց քաղաքական կուսակցությունները պահանջում են համադաշնություն՝ ընդհուպ մինչև անկախացում, իսկ Ռ. Գաբաշվիլին էլ ավելացնում է, որ Անդրկովկասին պատրաստվում են առաջարկել արդեն պատրաստի Սահմանադրություն՝ մշակված Թուրքիայի և Գերմանիայի կողմից²³, ինչը մենք տեսանք մայիսի 11-ի ենթահանձնաժողովի նիստին։ Մայիսի 16-ի նիստին որոշում են սահմանադրության վերաբերյալ վերջնական որոշում չկայացնել, դրա փոխարեն Գերմանիայի կողմից վրացիներին արված անկախացման առաջարկության վերաբերյալ ստեղծում են հանձնաժողով, որի խնդիրը պետք է լիներ «ամեն կերպ հող նախապատրաստել Վրաստանի անկախության հռչակման համար»²⁴։ Վրացիները թիկունքային քաղաքականություն էին վարում՝ ունենալով գերմանացիների աջակցությունը, իսկ վարչատարածքային բաժանման հարցերը նրանց այդ պահին չէին մտահոգում, քանի որ իրենց կողմից հավակնած վիճելի տարածքները գտնվում էին թուրքական անեքսիայի վտանգի առջև։ Խոսքը Թիֆլիսի նահանգի Ախալքալաք և Բորչալու գավառների մասին էր,

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, լ. 6⁰⁶-7։

²² ЦГИА Грузии, ф. 1861, оп. 2, д. 23, л. 4.

²³ ЦГИА Грузии, ф. 1836, оп. 1, д. 5, л. 115.

²⁴ ЦГИА Грузии, ф. 1836, оп. 1, д. 2, л. 65-67.

որոնք նախարարական ծրագրի համաձայն՝ պետք է միանային նորաստեղծ Երևանի նահանգին²⁵։ Վիճելի տարածք համարվող Զաքաթալայի շրջանի հարցում, որին վրացիները հավակնում էին թաթարների հետ միասին, վստահ էին, որ կկարողանային ընդհանուր լեզու գտնել, ինչի ապացույցն այդ օրերին Մ. Է. Ռասուլ Զադեի նամակն էր՝ ուղղված Մ. Հաջինսկուն, որում ասված էր, որ հայերի հետ տարածքային զիջումների գնալ կնշանակեր բացել նրանց ախորժակը, միևնույն ժամանակ չբացառելով վրացիների հետ տարածքային վեճերում զիջումների գնալը, այդ կերպ մեկընդմիջտ լուծելով նրանց հետ տարածքային վեճերը²⁶։

Հարցի վերաբերյալ Հայոց Ազգային խորհրդում քննարկումները սկսում են մայիսի 10-ի 97-րդ նիստում²⁷։ Հայերի մեջ էլ առանձնանում են համադաշնության և դաշնության կողմնակիցներ։

Սիր. Տիգրանյանը կարծում էր, որ եթե իրենք փոքրամասնություն կազմեն, ապա ստիպված կլինեն ենթարկվել մեծամասնությանը, ինչը ձեռնտու էր մուսուլմաններին՝ ավելացնելով, որ համադաշնությունն այլընտրանք չունի քաղաքական այդ իրավիճակում, իսկ Հովհ. Տեր-Օհանյանը գտնում էր, որ հարցն իրավական խնդիր չէ, այլ ռեալ ուժերի փոխհարաբերություն, հետևաբար՝ հայերը չեն կարողանա միայնակ դիմակայել թուրք-թաթարական և վրաց-գերմանական ուժերին, ուրեմն պետք է ընդունել համադաշնությունն իբրև փոքրագույն չարիք՝ հետագայում Ռուսաստանի հետ կապը վերահաստատվելուց հետո նորից պահանջելով դաշնություն։

Ս. Մամիկոնյանը գտնում էր, որ իրավական կողմը պետք է պնդել, իսկ անջատվողն անջատվի, պետք է ունենալ վճռորոշ քաղաքականություն, և չպետք է հեշտացնել թշնամու գործը, իսկ Գ. Խատիսյանը գտնում էր, որ դաշնությունը չի պարտավորեցնում ազգային տարածք ունենալ, ի տարբերություն համադաշնության, իսկ սահմանաբաժանման հարցն այդ պահին ուժերի իրական փոխհարաբերությունից կախված՝ հնարավոր չի լինի լուծել հոգուտ հայերի՝ հաշվի առնելով թաթարների, վրացիների, թուրքերի ախորժակը հայկական հողերի նկատմամբ, նշելով, որ թաթարները, իրենց թիկունքում ունենալով թուրքերի աջակցությունը, չեն համաձայնվում հայերին զիջել Ղարաբաղը՝ Շուշին, Ջևանշիրը, ինչպես նաև Զանգեզուրը, իսկ յայ-

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 375, ց. 1, գ. 69, թ. 3-20։

²⁶ **Балаев А.** Мамед Эмин Расулзаде (1884–1955). Москва, 2009, стр. 150.

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 200։

լաղներից /արոտատեղերից/ ուզում էին իրենց կազմում կազմավորել առանձին կանտոն²⁸, վրացիներն էլ չէին ուզում զիջել Բորչալուն, թուրքերն էլ ուզում էին անեքսիայի ենթարկել Ախալցխայի, Ախալքալաքի, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի և Սուրմալուի գավառները²⁹, այսինքն՝ համադաշնությունը հայերի համար կլիներ գերեզմանոց, քանի որ հայերը կհայտնվեին կրկնակի թուրքական տոպրակի մեջ, իսկ դաշնության դեպքում սահմանաբաժանման հարցը կմնար առկախ:

Նիստում միասնական տեսակետ չկարողանալով կազմել և հաշվի առնելով աշխարհաքաղաքական իրավիճակը, որը կարող էր ցանկացած պահի փոփոխության ենթարկվել, որոշում են ձգձգել հարցի լուծումը մինչև իրավիճակի պարզությունը:

Սահմանադրության մշակման կառավարական հանձնաժողովի նիստեր այլևս տեղի չեն ունենում Բաթումում ընթացող բանակցությունների, թուրքական զորքերի հարձակման և վրաց-թաթարական թիկունքային քաղաքականության պատճառով:

Այսպիսով, հայերը, թե՛ ներսից, թե՛ դրսից շրջապատված լինելով թշնամիներով, կարողացան մայիսյան հերոսամարտերի շնորհիվ հռչակել իրենց անկախությունը՝ ստեղծելով նոր իրականություն տարածաշրջանում՝ ի հեճուկս թուրք-թաթարական և վրացական նկրտումների:

ВОПРОС РАЗМЕЖЕВАНИЯ ГРАНИЦ В КОНТЕКСТЕ РАЗРАБОТКИ КОНСТИТУЦИИ ЗАКАВКАЗСКОЙ ФЕДЕРАТИВНОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

ГАЙК МАЙТЕСЯН

Проблема по вопросу размежевания границ Закавказья имела большое значение при разработке конституции Закавказской Демократической Федеративной Республики, которая состоялась при косвенном вмешательстве Турецкого правительства. При обсуждении вопроса о структуре государственного устройства Закавказской Республики грузино-татарские представители были сторонниками конфедерации, несмотря на то, что до совещания они озвучили себя сторонниками федерации, одновременно представляя армянские провин-

²⁸ ЦГИА Грузии, ф. 1861, оп. 2, д. 23, л. 4.

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 168, թ. 11:

ции на своей национальной территории. Только героические майские сражения помешали осуществлению этого плана.

Ключевые слова - республика Закавказье, закавказский сейм, конституция, комиссия, федерация, конфедерация, размежевание.

THE PROBLEM OF THE BORDER DEMARCATION IN THE CONTEXT OF ELABORATION OF THE CONSTITUTION OF THE TRANSCAUCASIAN FEDERAL DEMOCRATIC REPUBLIC

HAYK MAHTESYAN

The problem on the issue of demarcation of the borders of Transcaucasia was of great importance in drafting the constitution of the Transcaucasian Democratic Federal Republic, which took place with the indirect intervention of the Turkish government. Discussing the issue of the structure of the state structure of the Transcaucasian Republic, the Georgian-Tatar representatives were supporters of the confederation, despite the fact that before the meeting they had already voiced themselves as supporters of the Federation, at the same time seeing Armenian provinces on their national territories. Only the heroic May battles prevented the implementation of this plan.

Key words - Transcaucasian Republic, Transcaucasian Seim, constitution, commission, Federation, Confederation, demarcation.